

ТӨЛӨГӨН КАСЫМБЕКОВ: “СЫНГАН КЫЛЫЧ” РОМАНЫНЫН СЫРЫ ЭМНЕДЕ?

Байгазиев Советбек – Кыргыз билим берүү академиясынын башкы илимий кызматкери, филол.и.д., профессор, Кыргыз эл жазуучусу

1

Сүрөт тарткандын баары эле художник эмес, ыр жазгандын баары эле акын эмес дегендей, кээ бир повесть, романдарды окуп отурсаң, автор сени күлдүрөйүн дейт, күлмөк турсун жылмая да албайсың, каармандар тагдырга наалат айтып, бышактап ыйлап жатышат, сенин сезимин козголбойт, маанайың өзгөрбөйт. Кай бир сүрөткердин тили буудай кууруп, таңдайынан чаң чыгат, бирок тилекке каршы, китептен кургак чечендиктен жана риторикадан бөлөккө күбө боло албай бушайман болосуң. Жазуучу өзүнүн философиясы менен, даанышмандыгы менен таңгалдыргысы келет, бирок тынымсыз окулган акыл-насааттан жана дидактикадан акыры тажап чыгасың.

Көрсө, талант сейрек кездешет деген кеп чындык турбайбы. Ошондой эле, жакшы чыгарма, жакшы китеп да сейрек кездешет экен. Жакшы китепке жолуккан окурман - бактылуу.

Кыргыз адабиятындагы сейрек кездешкен оригиналдуу китеп, омоктуу, орошон чыгармалардын бири Эл жазуучусу Төлөгөн Касымбековдун «Сынган кылыч» тарыхый романы дегибиз келет. «Сынган кылычтын» толукталып кайрадан жарык көргөн (1999) жаңы редакциясы 710 беттен турат экен. Көлөмү өзүнчө эле бир атка жүк боло турган. Бирок ушуга карабай, бул романды баш көтөрбөй окуйсун, китептин ичиндеги көркөм сыйкырда бат эле арбаласың да, кызыкканыңдан бир баракты ылдамыраак бүтүрүп, экинчи баракты ачканга шашыласың.

Кокон ордосуна хан болгон Таластык жөнөкөй жылкычы Шералынын трагикомедиясын көрүп, бирде күлүп, бирде түнөрөсүң, Мусулманкулдун жазаланышын окуп жатып, кудум кинотасманы көрүп отургандай төбө чачың тик туруп, үрөйүн учат. Өз бүркүтү өзүн алган Сарыбай мергенчинин таамай, таасирдүү жазылган трагедиясын окуганда каңырыгың түтөп, жүрөгүң, мыкчылат. Ал эми, жаш кыз Кундуздун ата-энесинен зордук менен ажыратылып, Коконго жөнөтүлүп жаткан эпизодду окуганда, чындыкты айталы, боору таш адам гана жашыбай калышы мүмкүн.

Повесть, поэма же роман канчалык көркөм, кооз жазылбасын, эгер анын сюжети менен образдары омоктуу, жаркын идеалдарды, улуу рухий дөөлөттөрдү, көөнөрбөс нравалык нарктарды, адам пендесин дайыма коштой жүргөн түбөлүктүү мүнөздөгү көйгөйлүү проблемаларды көтөрүп жүрбөсө, утурумдук мүнөздөгү гана маселелердин ырын ырдап, камчысын чапкан болсо, анда мындай чыгарманын өмүрү кыска болуп калары бышык. Тилекке жараша, «Сынган кылыч» романынын образдары, көркөм структурасы жалпы адамзаада пенделери үчүн салмактуу, кундуу ой уютмалары, көөнөрбөс, өлбөс моралдык этикалык дөөлөттөр, кыргыз улуту үчүн кымбат, түптүү, уңгулуу руханий-философиялык асылнарк идеялар менен ашташып, чырмалыша байланышып тургандыгы менен бөтөнчөлөнөт. Ушул жагынан караганда, «Сынган кылычтын» өмүрүнүн узак болоруна шек кылбасак да болот. Романынын баш жагына Т. Касымбеков бет ачар - арноо ырын жазып:

«Кылым кезген кыргыз атын
Кылыч менен зоого жаздым»,

- деп окурман - калайыкка кабарлап турат. Эмесе, жазуучу кылыч калеми менен Алатоо бетине эмне деген эскирбес кенчтерди чегип жазды экен? Айрымдарына көңүл токтотуп көрөлүчү.

Барга топук, жокко сабыр кылып жашай билген даанышман карыя Теңирберди айдаган аштыгынын четинде, талаада аярдап отурса, жанына өзүнөн жашыраак, көптөн бери көрүшпөгөн Сарыбай мергенчи бастырып келип, атынан түшүп калат. Ошондо Теңирберди өзүнөн кичүү Сарыбайга мейман катары ызаат көрсөтүп, өзүнүн улуу экенине карабай, алдына салынып жүрчү талпагын Сарыбайдын алдына төшөп берип, өзү чөк түшүп как жерге отурат. Келген жолоочу мейманды ушинтип урматтап сыйлоону айныгыс эреже катары карманган илгеркилердин мындай адептүү ырасмы-каадасы - эскирбеген элдик педагогикалык кенч эмеспи. Мындай ата-бабалардын адамгерчиликтүү салтын улантып, колдон чыгарбай XXI кылымга алып өтүү биздин тукумдун милдети.

«Сынган кылычтагы» ата-бабалардын өтүп жаткан көчтү токтотуп, айран, кымыз жуткуруп, ооп калган жүгүн оңдошуп, көчтү бир топ жерге чейин коштоп, узатып барып кайра кайтуу салты суктантпай койбойт. Ал эми, бүгүн биздин өтүп бараткан жолоочуга айраныбызды, кымызыбызды, суубузду сатып акча доолап турганыбыз, соңку тукумдарды цивилизация, бир жагынан, майдалантып, нравалык жактан жакырлантып баратканбы? Кыскасы, «Сынган кылыч» окурманды адеп-ахлак, этика багытында көп нерсе жөнүндө ойлонот.

Романдан бир үзүм мисал келтирели:

Өз бүркүтү өзүн алып, эки көзүнөн ажырап, оор кайгыга баткан Сарыбай мергенчи комузун муңдуу чертип, санаага чөгүп отурса, бир кезде Анжияндын базарынан уккан Календердин ыры көкүрөгүнүн тереңинен оргуштап чыгып, Сарыбайдын өзүнүн арман-муңу катары комуз күүсү менен кошо төгүлөт:

Сен, сен дүйнө, сен дүйнө...
Бир бетине күн тийген,
Бир бетине түн тийген,
Алды кызык, арты өкүнүч,
Оомал-төкмөл кем дүйнө...
Пайгамбарды чалгансың,
Падышаны алгансың,
Капилет түштөй жалгансың.

Жарыктыкты көргөзгөн
Ууз сүтүн эмизген
Апам кайда, сен дүйнө?!
Алланын атын үйрөткөн.
Атам кайда, сен дүйнө?!
Күлүк минип зуулаткан,
Күндө сыйда куунаткан
Балам кайда, сен дүйнө?!

Чын эле, кечөөкү улуу тоолордун кокту-колотун, жылга-жыбытын оттой жанып сыдыра караган Сарыбай мергенчинин кара чечекей көзү кана? Неге ал каректен бүгүн кан аралаш жаш куюлат? Бүгүн көргөн эртең жок, ушундай белең, дүйнө шок!?

2

«Сынган кылычтагы» тарых өтмүштөрүнүн жана пенде тагдырларынын сабагынан чыккан философиялык ой уютмаларын окуп отуруп, бу жарык дүйнөгө жалгыз октой бир келген өмүрүндү бекерге ысырап кылбай, ар бир мүнөтүндү үнөмдөп, ар бир күнүндү сарамжал карап маңыздуу, парасаттуу жашагың келет. Бу жарыкчылыкта арзыбаган майда-чүйдө нерселерге күйпөлөктөбөгөн, чыйпылыктабаган, туталанбаган, «Туулууну, өлүмдү көп көргөн, жыргалды сезип, маңдайы айрылбаган, кууралды сезип мүнкүрөбөгөн, жүз жашап акыл токтоткон карынын оорлугу» (Т. Касымбеков), калбааттыгы, кемеңгерлиги керектей пенде баласына. Же эл мүдөөсүн көздөп, калк таламын талашып, алгыр бүркүттөй шаңшып чыгып, Фергананын асманында ак жылдыздай балбылдап жанган Исхак баатырдай бир жарк этип жок бол, не барга топук, жокко сабыр кылган, терең дарыядай тынч аккан, дүйнөнү философчосунан кабылдаган Алмамбет сыяктуу жөнөкөй, жупуну жашай бил да, жашоону ыксыз татаалдантпа ... дегин келет романды

окуп отуруп... Антпегенде, азууларын айга жанган кечээки Мусулманкул менен Нүсүп кайда? Эмнеге жетишти алар, бу жалганда?.. Баягы күлүк минип дуулдаган, күндө сыйда куунаган Худаяр-хан канакей? Бүгүн анын бузулган коргонунда «карга конуп» олтурат. Мынабу жерде тоголонуп куурап жаткан баштар кимдердики? Ээ, дүйнө! Айткандай, азгырык белең алдамчы...

Акылман Сократ жарманкеге келип, жайнаган товарларды көрүп, кубанычтуу түрдө минтип айтып жиберген экен: «Бул жерде мага кереги жок буюмдардын көптүгүн карачы!» Сократ ичти күйгүзүп, көздү кычыштырып турган түркүн буюмдардын, дүйнө-мүлктүн, байлыктын азгырыгынан өзүн оолак кармай билген, көр-тириликтен өйдө көтөрүлүп чыккан, эң керектүү минимум менен гана чектелип, энергиясын эң башкы нерселерге гана зарптап, акыл-эстүү деген муктаждыктарын гана канааттандырып жашаган акылман адам. Элеттик жөнөкөй адам болсо да, «Сынган кылычтагы» Алмамбет карыя тереңинде ушул Сократка окшош. Ал Мусулманкул менен Кокон хан ордосунун казынасына киргенде, көз жоосун алып жайнаган кызыл-тазыл азем буюмдарды, дүрдүнүйөнү, жалт-жулт эткен алтын-күмүш, каухар, асыл таштарды көргөндө ичи өрттөнбөй, көзү кызарбай, арааны-алкы ачылбай, бу эрлердин башын, хандардын тагын «жеп», жерди топон кылып тепсеп келген дүнүйөгө арзыбаган бир нерседей үстүрттөн кошкөнүл карап, кайдыгер мамиледе гана тышка чыгып кетет. Алмамбеттин ой жүгүртүү образы таптакыр башка. Ал Мусулманкулча, Худаяр-ханча көзүн кызартып, дүнүйө-мүлккө, атак-даңкка кумарланууну балээни башка үйчү куру убаракерчилик, алдамчы азгырык катары туюнат.

Дүнүйөгө устун болбогон соң, эртең «этеги жок, эндей көйнөк» (кепин) кие турган болсон, «Эшиги жок, төрү жок, ээн үйгө» (мүрзө) кире турган болсон, Мусулманкул менен Худаяр-ханча айды алам деп акакташып, алдасташтып, айлананды азапка салыштын керекчилиги канча? Бу көрөкчө, сокур каалоо-кумарларыңды ооздуктап, напсинди тыйып, жанына тынчтык ыроолоп, акылга тизгин берип, ырыскыдан куру эмес экенине, ичээрге бир чөйчөк суун, жээрге бир тоголок данын бар экенине, жутарга абан, көрөргө көктө күнүн бар экенине кудая тобо деп, айлана-тегерегиңе зыян кылбай, эл-журтка, колдон келген жакшылыгыңды жасап, кара мээнетин менен ак жүрүп, дүрбөлөңсүз күн кечип, өмүрдө тирүүлүгүңдү байлык катары санап, каниет кылып, жайкерчиликте жашаганың оң эмеспи. Тоо арасындагы элеттик, адеп-ахлагы ак мөңгүдөй таза Алмамбет көчмөндүн өз ички туюму менен баамдап таап алган жана тутунган философиясы ушундай! Ырас эле, жашоонун тузу, өмүрдүн маңызы ушунда болуп жүрбөсүн, бу жалганда?

Кыскасы, «Сынган кылыч» романы тарых, коом, дүйнө, өмүр, тагдыр, рух жөнүндө, тирүүлүктүн, жашоонун мааниси тууралуу олуттуу философиялык ой толгоолорду жаратып, ички дүйнөнү терең козгогондугу менен кызыктуу.

«Сынган кылычтын» түндүгүн жогору көтөрүп турган философиялык идеялардын бири - бул эл-жердин биримдиги жөнүндөгү идея. Бул идея «Сынган кылычтын» сюжеттик-образдык структурасынан агып чыккан идеологиялык үлкөн мүлк.

«Өздөн чыккан жаттан, өзөктөн чыккан өрттөн» азап чеккен элдик көтөрүлүштүн жетекчиси Исхак хан мындай дейт:

Жапалак үкү мактанса,
Жардан чыккан алдым дээр.
Жаман тууган мактанса,
Жакшымды буттан чалдым дээр.

Илгери ошо жакшысын буттан чалган жамандар, койнунда котур ташы бар, арымы кыска «Абыке-Көбөш алты арам» сыяктуу майдалар журт башына келгенде, «Кулаалы жыйып куш кылган, куранды жыйып журт кылган» улуу Манастын мамлекети кулаган.

«Абыке-Көбөш алты арам» - граждандык, атуулдук жетилбегендиктин символу, өз улутунун коопсуздугу, келечеги, түпкү стратегиялык кызыкчылыктары, башка журт алдындагы аброю, өз мамлекетинин ар-намысы жөнүндө иши жоктуктун символу.

Күнүмдүк, кара жемсөө өзүмчүлдүктүн, өздөн чыккан душмандыктын символу. Мына ушул «Абыке-Көбөш алты арам» фактору XIX кылымда да кыргыз, кыпчак, өзбек элинин ичинде, жалпы эле Түркстанда өзүнүн ичтен ириткен ролун активдүү ойноп жатат. Атажурттун боштондугун коргоп, баскынчы генерал Черняевдин армиясын алдынан тосуп, түрк аскери менен колонизатордун колу селдей каптап, чабуулга өтүп бараткан колбашчы Алымкулду жаман туугандардын жашыруун айдактоосу менен жанында жүргөн Удайчысынын аңдып туруп, атып өлтүрүп кетиши - бул «Сынган кылычтагы» ошо Абыке-Көбөшчүлүктүн классикалык үлгүсү. Түндүк тараптан темир тумшук алпкаракуш (падышалык армия) Түркстанга жутунуп тумшугун салып келатса, тоо-талаадагы мусулман түрк калктарынын өз ара буттан чалышып, чалкасынан салышып (Бухара хандыгы менен Кокон хандыгынын өз ара чабышы, Худаяр-хан менен Мусулманкулдун согушу, кыпчактардын кырылышы ж. б.), бирин- бири алсыратып жатышканын көрүп Календер кайгырып минтип ырдап турат:

... үрөйүң бир, тилиң бир,
үйүт, каадаң, дилиң бир...
эки тууган өзүнчө,
эски душман көзүнчө
чайпалып жүрүп төгүлүп,
чабышып жүрүп сөгүлүп,
тарки кетер элиндин,
калыс болор эми ким?!
...ар тайпаңда бирден бек,
ат үстүндө жүргөн көп,
кеп жугушпай ыркырап,
келише албай тынчырак,
ынтымагы кеттиби,
ыйык чектен өттүбү...
учкан куштай кылактап,
уламдан улам ыраактап
баарыңан качар ырыс, бак...

Календер менен Алмамбеттин бизге калтырган рухий мурастарын романда ушундайча сүрөттөйт.

3

Төлөгөн Касымбеков Түркстан элдеринин, кыргыз-кыпчактын ич ара да, өз ара да бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгарган ынтымак-биримдигинин жогунан, Фергананын «Абыке- Көбөштөрүнүн» (Худаяр-хан, Насирдин ж.б.) айынан, душманга колтук ачкан чыккынчылыктын, саткындыктын кесепетинен (Абдырахман, Ярмат датка, Шамырза датка ж.б.) мусулман эл-журттун кандайча баскынчыларга багынып, мамлекетинен ажырагандыгын көркөм боёктун күчү менен кашкайта тарткан.

«Сынган кылычта» бир тамсил жазылат. Ороонун ичинде отурган курбакага бүркүт: «Асманда жылдыз өтө көп» - десе, анда курбака: «Жалганчы, алдамчы! Жылдыз бирөө эле! Ураа!» деп күлүптүр. Кыраан бүркүт шаңшып: «Жаткан жериң ороонун түбү болсо, сага эки жылдыз көрүнмөк беле» деп көккө атылып чыгып кеткен экен. Романдагы Абыке-Көбөштөр, Тейитбектер («Курманбек») жана катардагы караңгы пенделер курбака шекилдүү өздөрүнүн чектелген «ороолорунун түбүндө» отуруп, өздөрүнүн гана уруусун, тайпасын, өздөрүнүн гана кызыкчылыгынын, жеке жыргалынын «жылдызын» көрүшөт. Бирок «Сынган кылычта» кууш алкактан чыгып, бүркүтчөсүнөн кең асманга атып чыгып, канатынын алдындагы Түркстан аймагын өз бир боор туурум, учкан уям, Ата конушум деп санап, андагы түркүн уруу, тайпа-жамааттарды түбү, теги бир бирдиктүү түрк журту деп эсептеп, ошол жамы журттун биримдигин жана боштондугун көздөп чечкиндүү күрөшкө

аттанган айтылуу Исхактай чыгаан-кеменгер уулдар да бар, Курманжан даткадай акылмандар да бар.

Исхак ички жана тышкы жоого каршы аттанган көтөрүлүшчүлөргө кайрылып мындай дейт: «Бизге Ата конуш-жер кымбат, ага-тууган эл кымбат. Өз жерибиз үчүн, өз укугубуз үчүн суу кечип, от кечип кармашуубуз гана калды. Биз ат үстүндө жеңип алган боштондугубузду ат үстүндө жүрүп кимден да болсо коргоп калалы!»

«Темир тумшук алпкаракуш» өлкөгө тумшугун салып, Ата- журт болочогу туманданып турган кезде, Курманжан датка жаагын таянып: «арты кандай болоор экен - оруска карап берип тынгандын, өлкөбүз жаттын колуна өтсө, элибиздин эртеңки күнү не болот. Жумшаса кулу, минсе малы болуп кала береби? Дини, дили кандай болот?» - деп жалпы Түркстандын тагдыры, тектеш, чектеш мусулман калктарынын көйгөйү жөнүндө түнөрө ойлонуп, катуу санаа чегет. Же болбосо, өз уулун орустун өкүмдары дарга асып жатканда элди сактап калуу үчүн токтоолук кылып, «өлүмгө тике кара» деп, кайрат берип, мүңкүрөп тизе бүкпөгөн күчү - эмне деген күч!

Исхак менен Курманжан датканын образдары - бул улуттук өзүн-өзү аңдап түшүнүүнүн, ойгонушунун, женилбөөнүн башты байлап берсе да, жүрөгүн бербөөнүн символу. Аталган образдар жалпы түрк калктарын өз айланасына бириктирип, алардын эркиндиги, баш кошкондугу үчүн күрөшкөн Манас атанын жана «Бөлүнсөң бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп, бөлөк элге кеп кетет» деп насыйкаттаган Бакай атанын улуу рух дөөлөтүнүн соңку урпактарда өчпөй, чырак сыяктуу жанып тургандыгынын жаркын көрүнүшү.

Жыйынтыктап айтканда, биримдик, бекем ынтымак, тыгыз баш кошкондук улуттун ички түркүгү, түрк жамаатынын өз алдынча аман сакталышынын гаранты, Атажурттун бороон ала алгыс коргон чеби жана урагыс пайдубалы. «Сынган кылычтын» тарыхый – көркөм мисалдар менен бизге туюнтуп турган философиялык сабагы, улуттук идеясы ушундай.

4

Улуу жазуучу Ф. Достоевский «Жетектөөчү жогорку идеясыз жеке адам да, мамлекет да жашай албайт» деп абдан туура айткан. Ал эми, кыргыздын атактуу философ акыны Нурмолдо да адам баласынын жашоо тирилигинде жогорку жетектөөчү ыйык нерсенин маанилүүлүгүн ачык түшүнүп, моминтип айткан турбайбы:

«Асты бир киши жарыбайт
Сыйынары болбосо».

Мына ошол эл-журтка жол көрсөтөр идеял-маяктар, багыт берер жол белгилер, өрнөк болчу, эреже, нормалар, ыйык тутар, сыйынар асылнарктар, жетектөөчү идеялар, таянар ой уютмалары мамлекеттин улуттук идеологиясы болуп эсептелет.

«Сынган кылыч» романынын каармандарынын сыйынган асылнарктары, өзөк катары карманган, тутунган жоболору, жетекке алган жогорку идеялары эмне? Алар үчүн, биринчи иретте эмне ыйык? «Сынган кылычтын» каармандары үчүн эң оболу Атажурт ыйык, Мекендин эркиндиги, көз карандысыздыгы, өз алдынчалыгы ыйык. Бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарган эл-журттун биримдиги ыйык, (Курманжан, Исхак), калайык-калктын жогорку мүдөө-кызыкчылыктары, улуттук ар намысы, эл алдындагы атуулдук парзы ыйык (Абдылдабек, Бекназар), Атадан калган Алатоо ыйык, анын алтын топурагы ыйык (Аргасыз бөтөн эл, бөлөк жерде өлүп жатып Абдылдабек жолдошторуна мындай дейт: «Канжар менен жаргыла да, жүрөгүмдү алгыла. Сөөгүмдү кара жердин бооруна бергиле. Жүрөгүмдү жети кылым, жети атабыз мекен кылган жерге насип буйруп жетсеңер, гүл баскан дөңгө чыгып, чукур казып көмгүлө. Жүрөгүм, өз мекенимде жатсын». Көрдүңөрбү? - чыныгы атуул үчүн эмне ыйык экендигин?! Адал мээнет, ак эмгек, акактай

тунук абийир, аруу адеп-ыйман, барга топук, жокко сабыр кылган айкөл жүрүм-турум ыйык (Алмамбет, Теңирберди, Айзада).

«Сынган кылычта» дагы эмне улук? Абалтан уланып келаткан ата-бабанын уңгулуу салт-санаасы улук. Ата конуштун бийик мүдөөлөрү үчүн кол кармашкан, бекем ширелишкен, саткындыкка, чагымчылдыкка барбаган, адалдыкка, абийирге негизделген достук, ынтымак, бирдик улук (Исхак, Абдылдабек, Бекназар үчөөнүн достугу, биримдиги).

«Сынган кылыч» романынын өйдөдөгү каармандары өздөрүнүн мына ушундай ыйык санап сыйынган «Каабасы», тутунган патриоттук-философиялык дөөлөттөрү, моралдык абсолюттары болгондугу үчүн тарыхтын, мезгилдин кыйын-кезең сыноолорунда рухий жакырланууга учурабай, жолдогу «бороон-бурганактарда» адашпай, «сормо-саздарга» тыгылбай, «тайгактуу ашууларда» сыйгаланбай, түрүнөн, жүзүнөн, ишениминен өзгөрүлбөй, ичтеринен бекем, жеңилбес, майтарылбас бойдон кала беришти. «Сынган кылычтын» мындай уңгулуу, түптүү, өзөк рух кенчтери, ыйык максаттары бүгүнкү биздин улуттук идеябыздын, улуттук идеологиябыздын чордондуу түшүнүктөрүнөн, мерчемдүү уюлдарынан болуп калууга тийиш. Азыркы адеп-ахлак кризисинде турган коомубуздун жарандарынын жаркылдаган жан дүйнөсүн «Сынган кылычтын» жогорудагы ыйык нарктары менен «дарылоо» керек. «Сынган кылыч» романынын ушул ыйык дөөлөттөрү - кыргыздын илгертен, тээ Манас-Атадан бери мурасталып келаткан рухий кыртышы, биздин улуттук асыл топурагыбыз. Эгерде ар бир кыргыз атуулу өзүнүн ушул «улуттук топурагына көчөт болуп» тигиле билсе, бир боор асыл кыртышына тамырларын терең житире билсе, эгерде биздин уул- кыздарыбыз, ХХI кылымдын кадрлары дүйнөлүк алдыңкы технологияны, илим-билимди, компьютер өнөрүн терең өздөштүрүп, ошону менен бирге өздөрүнүн адеп-ыйманы, руху, патриотизми жагынан Курманжан даткага, Исхакка, Бекназарга, Абдылда- бекке, Алмамбетке, Теңирбердиге, Айзадага окшош болсо, анда калкыбыз тыштан келген чоочун массалык маданияттын азгырыгына алдырбай, дүйнөлүк миграциянын жана интеграциянын, күчтүү машинелешкен цивилизациялардын артынан ээрчип кетпей, өкүм күчүнө туруштук берип, улут катары өз бетинчелигин сактап, дүйнөлүк көчкө татыктуу кошула алмак демекчибиз.

Мына ошентип, «Сынган кылыч» бир жагынан калың окурман журтунун адабий-эстетикалык табитин таптоодо, экинчи жагынан, атуулдарыбызды кыргыздын элдик нарктарынын, улуттук идеялардын духунда тарбиялоодо бизге орчундуу омок, олуттуу курал болуп бере турган өзүнчө эле орошон көркөм казына.

5

«Сынган кылычта» чагылдырылган тарыхый сюжеттер биздин калкыбыздын кечээкиси, өткөнү жана бүгүнкү эгемендүүлүктүн шартындагы орчундуу курч көйгөйлөрү тууралуу ойлонтпой, толгонтпой койбойт. Романдын сюжеттик окуялары окурманда ар кандай ой жаратып, салыштырууларды жана параллелдерди жүргүзүүгө түрткү бергендиги менен кызыктуу.

Мына бүгүн биз демократия деп жатабыз, инсан эркиндиги, адам укугу деп жатабыз. Биздин республикада ООНдо «Адам укуктарынын Декларациясынын» кабыл алынгандыгынын 50 жылдыгына арналган ар кандай конференциялар, семинарлар, талкуулар болуп өттү. Эмесе, салыштырып карап көрөлүчү. Маселен, «Эркиндиктин улуу хартиясы» деген адамзат тарыхындагы улуу документ Англияда 1215-жылы эле кабыл алынып, ал документ өз бетине «Бир дагы эркин адам закондон тышкары кармалууга, жеке менчиктен ажыратууга, кордолууга, куугунтукталууга тийиш эмес» деп жазып, монархтын бийлигин чектеп, мамлекеттин инсанга карата тираниясына бөгөт коюп, кишинин жеке эркиндигин жана коопсуздугун ураан кылып көтөргөн экен. Бир сөз менен айтканда, Күн батыш тарапта демократия, адам эркиндиги жана укугу үчүн күрөштүн узак тарыхы бар. XIX кылымда атактуу орус ойчулу Петр Яковлевич Чаадаев Европада 20 жыл жашап кайра

Россияга кайтып келгенден кийин, Европада «Жоопкерчилик, адилеттүүлүк, тартип, укук идеясы деген нерсе коомдун каны-жанына сиңип, психологиясына гана эмес, а түгүл физиологиясына айланып калыптыр» деп жазганы бар.

Эми ошол эле XIX кылымдагы Ортазиядагы Фергана өрөөнүнө кайтып келели. «Сынган кылычта» баяндалып көрсөтүлгөн төбө чачты тик тургузуп, оозду ачырган тарыхый окуяларды жана эпизоддорду окугандан кийин Ферганадагы феодализм жана патриархалдык-көчмөндүк жамаат жеке адам укугу деген түшүнүктөн, жеке адамдын бүтүндүгү, өзгөчөлүгү, эркиндиги, өз алдынча инсандык көз карандысыздыгы деген коом үчүн эң керектүү граждандык дөөлөттөрдөн кыйла эле алыс тургандыгын көрүп бушайман болобуз. Муну менен, биздин аймакта демократиялык башталмалар такыр эле болгон эмес деген ойду айтуудан алыспыз. Демократиялык көрөңгөлөр болгон. «Сынган кылычтагы» Исхак баштаган элдик көтөрүлүштүн өзү эле калыстыкты, демократиялык адилеттүүлүктү, Мекендин өз алдынчалыгын талап кылган козголоң эмеспи. Мындан демократия жышаанасы көрүнүп турат. Бирок тереңирээк карап көрсөк, Исхак хан жетектеген элдик козголоң - бул калайык-калкты талап-тоногон, бөлүп жарган Кокон ордосунун адилетсиздигине жана сырткы баскынчыларга каршы күрөш. Жеке адамдын укугу, инсандын эркиндиги, индивидуалдуу суверенитети жөнүндөгү маселени, жогорудагы англичандардын Хартиясындагыдай маселени Исхак хандын көтөрүлүшү козгобой койбойт. Бул биз айталы деп жаткан өзүнчө бөлөк маселе. Романдагы доор турмушуна үнүлүп байкоо салып отурсаң, Фергана өрөөнүндө жана Тяньшан тоолорунда жеке адамдын боштондугунун жана керт башынын корголушуна анча деле гарантия жок. Бул өндүү демократиялык түшүнүктү мындай коёлу, адамга мал сыяктуу мамиле жасалып, кээде киши өз алдынча тирүү инсан эмес, буюм сыяктуу сезилгендей. Мисалы, романдагы Шералынын ак кийизге салып Хан көтөрүлүш окуясын эле карап көрөлүчү. Бул эмне деген көрүнүш? Хан көтөрүү аземинин урматына тирүүлөй бир жаш жигит, адам баласы ак боз бээ менен тең катар курман чалынып, малча мууздалат.

Окуйлу: «Күчтүү колдор жигиттин эки колун артына кайрып, бек кармады. Дагы бир күчтүү кол анын али түк чыгалек ээгин капшыра өйдө тартты, чоюла түшкөн тамагына муздак курч бирдеме келип тийди, колтук эти титиреп кетти.

— Апа!..

Жулкунду, эки ийни гана диртилдешке араң үлгүрдү. Кирпикти бир ирмемде муздак шамшар, курч шамшар, ырайымсыз шамшар кызыл жүздүү жигиттин кекиртегин шалабулап түштү. Нүсүп бир колтугунан, Мусулманкул бир колтугунан алып, акырын коштоп келип, Шералыны канжалап жаткан адам башынан аттатып, кызыл ала болгон ак кийизге өткөрүштү.

Көпчүлүк ураан айтышып, кернайлардын, добулбастардын үндөрү дүңгүрөп, тарсылдап асманга мылтык атылды.

- «Кимдин, кимдин заманы, Шералы хандын заманы».

Эмесе, Шералы хандын заманынан дагы бир эки мисал. Элеттик шумдардын бири айтылуу Абил бий бийлигинен пайдаланып, Кокон ордосунан келген ханзаада Насирдин-бекке миң жылкы, миң дилдеге кошуп, өз айылындагы Сарыбайдын кызы Кундузду чыркыратып ыйлатып туруп, буюмдан бетер тартууга, белекке берип жиберет. Кокон ордосунда жана анын айланасында эч кандай тергөө иши жүргүзүлбөстөн, эч кандай сотсуз эле хандардын, бектердин эрки менен жүздөгөн, миңдеген күнөөсүз адамдардын башы алына берет. Маселен, Мусулманкулга өчөшүп, Худаяр-хандын бейкүнөө карапайым кыпчак элин кыргынга учуратканын алалы. Мунун баарын Төлөгөн Касымбеков оюнан чыгарып отурган жок. Ал реалист – сөз сүрөткери катары тарыхта болгон чындыктарды таасын тартып көрсөткөн. Мисалы, жазуучу ат чабышта байгеге тирүүлөй киши сайылганын жазган эмес. Бирок мындай окуя кечээки эле XIX кылымда кыргыз ичинде бол о жүргөн нерсе («Каныбек» романын эстейличи).

Кыскасы, «Сынган кылыч» романынын көркөм фактурасы жана тарых-таржымалында кездешкен көп сандаган башка фактылар биздин кечээки жамаатта жеке инсан, анын эркиндиги, укугу, кол тийгистиги урматталып, жогорку асыл-нарк катары коомдун борборуна коюла электигин күбөлөп турат. Бир сөз менен айтканда, Европадагыдай улуу кайра жаралуу, агартуу (просвещение), буржуазиялык революциялардын доорлорун баштан кечирбеген кечээги кыргыздын элеттик кыртышы инсандын өз алдынчалыгы сыяктуу демократиялык, асыл нарк-дөөлөттү туу кылып жашоого али тарыхый жактан даяр болуп, жетиле элек экен.

Буларды эмне үчүн айтып жатабыз? Себеп дегенде, бүгүн биз эгемендүүлүктүн шартында адам укугун, инсан эркиндигин кадырлаган, рынок экономикасына негизделген демократиялык, граждандык коомду курууга багыт алып отурабыз. Бул жагынан ишибиз жаңыдан көктөп, бүчүрлөп жатат. Бирок, бул тарыхый жаңы жолдо тездик менен, бат эле биз каалагандай ийгиликтерге жетишүү, демократиянын бийиктиктерине чыга коюш мүмкүн эмес. Эгер демократия мүдүрүлүп, чалынып, шыр баса албай жатса, ал үчүн кандайдыр бир кишини, жетекчини же губернаторду күнөөлөштүн да кажети жок. Тарыхый законченемдүүлүк деген бар. Бүгүнкүбүз кечээкиден, эртеңкибиз бүгүнкүдөн өсүп чыгат. Эгерде биздин кечээки эле тарыхыбызда жанагындай бирөөнү хан көтөрүш үчүн тирүүлөй садага чабылып, улактай мууздалып, же байгеге сайылып, буюмдан бетер белекке тартууланып жатса, анан кантип эле бүгүнкү күнүбүздө демократия деген нерсе күлүк аттай таскактап, алдыга шыр кете койсун. Кечээки «кыртышыбыздагы» инсан укугун жана эркиндигин анча таңазар албаган менталитет бизди этегибизден тартпай коёбу. Ушул жагынан алганда, кыргыз баласынын ич дүйнөсүндө өзүнчө бир төңкөрүш, жаңылануу, чечкиндүү кайра жаралуу зарылдай. «Сынган кылычты» окуп отуруп ушундай ойлорго, корутундуларга кабыласың.

6

Адам мүнөздөрүн чебер түзүү жагынан алып караганда, романдагы орус адамдарынын образдары да көңүлдү бурат. Орус инсандарын, жоокерлерин колониалдык армиянын жана администрациянын жетекчи өкүлдөрүн сүрөттөгөндө, жазуучу аларды жасалма актап же чылк кара боёктор менен сыртынан бир жактуу автордук мүнөздөмө берип отурбайт. Жазуучу, тескерисинче, салкын кандуулуктун, объективдүүлүктүн, реалисттик чындыктын позициясында туруп, Россиялык инсандарды өз эркине, өз жайына коёт да, биринчи кезекте, алардын реалдуу аракет-умтулуштарын, иштеген жумуштарын, кылган кылыктарын, кылмыштарын, жорук-жосундарын, жүргөн-тургандарын кандай болсо, дал ошол калыбында көз алдыга тартып, оң, терс деп мүнөздөп алышты окурмандардын өздөрүнүн ыктыярына калтырат. Романдагы илим-билимдүү генерал Скобелевдин Фергананын Найман, Маасы кыштактарында уюшулган төбө чачты тик тургузган мыкаачылыгын өзгөчө көркөмдүк күч менен таасын сүрөттөгөн эпизоддорду окугандан кийин окурмандын аргасыздан муштуму түйүлүп, тиши кычырап, аталган аскер башчысынын элесин жеп ийчүдөй акырая карайт. Жерге түкүрүп: «Цивилизациялуу жырткыч!» деп, кыжыры кайнабаска чарасы жок. Дагы айталы, жазуучу өзү каарманга баа чыгарбайт. Ал реалисттик картинаны алдына таштап коюп гана чыга берет. Кейипкерге бааны, бүтүмдү, мүнөздөмөнү окурман өзү түзөт. Романдын дагы бир жеринде жазуучунун реалисттик чынчылдык менен тарткан сүрөтүн көргөн сон, орустун Данил аттуу жоокер-инсанына жактыруу менен карайсын. Туткунга түшкөн Данил мусулмандардын ислам динине өткүн деп кыйнаганына болбой, өз чындыгынан баш тартпай көшөрүп, өзүнүн христиан динине берилгендигин, ишенимин, эч убакта сатпай тургандыгын далилдеп, өлүмгө башын тосот. Катардагы жоокер Данилдин туткундагы жүрүм-туруму аркылуу Т. Касымбеков калыстык менен руху бекем, орус адамынын майтарылбас кайратын сүрөттөп көрсөткөн. Атактуу Шолоховдун «Адамдын тагдыры» ангемесиндеги немиске туткунга түшкөн айтылуу Андрей Соколов «Сынган кылычтагы» дал ушул Данилдин рухий

уландысы сыяктуу. Данилдин образы ички чыңалууга толгон диалогдордун жардамы аркылуу устаттык менен иштелген образдардын бири.

Айталы дегенибиз, жазуучу орус адамынын жүрүм-турумунун жаман жактарын да, мыкты жагын да сүрөттөп көрсөтүүдө гана үзү калыс кармабастан, жалпы эле XIX кылымдагы Түркстандагы карама-каршылыкка шыкалган тарых драмасын чагылдырууда да өзүнүн объективдүүлүктөн тайбаган реалисттик чынчылдыгын айгинеледи. Көркөм жалпылоо тарых чындыгына ылайык жасалды. «Сынган кылыч» романынын тарыхый көркөм чындыгы XIX кылымдын экинчи жарымында Ортазия, анын ичинде Кыргыз аймагы падышалык Россия тарабынан куралдуу күч менен каратылып, колонияга айландырылгандыгын кашкайта далилдеген. Жазуучунун тарых чындыгын туу тутуп, жасаган мындай көркөм ачылышы Кыргызстандын Россияга өз ыктыяры менен кошулгандыгы жөнүндөгү официалдуу «тарыхый концепцияга», каршы келди. Тарыхый официалдуу «илимий» «гыянактарга», «жоромолдорго», мамлекеттик «көз карашка» түздөп, ылайыктап жазбагандыгы үчүн, тыштан келген экспансия, колониализм чүмбөтсүз, маскасыз, кандай болгон болсо, ошол түрүндө көрсөтүлгөндүгү үчүн, расмий бийлик өкүмчүлүгү тарабынан роман кодуланып, автор куугунтукка алынган. Бирок да Т. Касымбеков өнөргө өкүм чыгарган кызыл камчы бийлик алдында бүжүрөбөдү, романын сынчыл бийликтин кысымына ылайыктап кайра жазбады. Жазуучунун терең ишениминде, маселен, генерал Скобелев Россия үчүн баатыр болсо, Кыргыз үчүн баскынчы колонизатор эле. Т. Касымбеков өзүнүн каармандары жанагы Данил жана Исхак баатыр сыяктуу өз чындыгынан, өз реализминен баш тартпай, тоталитаризмдин жалаңдаган кылычына тобокел деп тике карады. Ушул жерден XIII кылымда жашаган Токтогул акын бабабыздын белгилүү ырындагы акындык кредо, акындык позиция, чыныгы акындык тагдырдын бузулгус мыйзамы аргасыздан эске түшөт:

Амириң күчтүү болсо,	Өлтүрсөң өлөрүм бар,
Жанымды аларың бар.	Өлбөөчү өнөрүм бар.
Бирок мен жалынбаймын,	Астырсаң денем калар,
Тагдырга таарынбаймын.	Ырларым оттой жанар.

Төлөгөн Касымбеков да, дал ушундай чыныгы таланттын тагдырын күтүп жашаган кашкөй сүрөткер болуп чыкты.

7

«Түркүн чөптөр, жапайы беделер мала кызыл гүл ачып, ар жеринде ак какым үлпүлдөп, жыттуу эрмендин баштары сары тартып кылкылдаган, бейкут учуп конгон ак-сары көпөлөктөр, түбүнөн көк кумдарды чертип бүркүп кайнап турган тунук башаттар, капчыгайды күкүктөнтүп, секиртмек таштардан сапырылып, быркыранып чачырап агып жаткан шар суулар» сыяктуу жазуучунун чебердик менен тарткан ажайып пейзаждык сүрөттөөлөрүн көргөндө, улуу Фергананын жана Алатоонун ошо кездеги цивилизация буза элек сулуу, бейпил жаратылышына тамшанбай койбойсун. Ал эми, «жүгү зыңгырап, үстүнө калды килем, теке мүйүз түр салган кызыл шырдак жапкан керилген каймал төөлөр мойнундагы коңгуроолорун шыңгыратып, ак элечек кемпирлердин жетегинде жез буйлаларын чойдура» каалгып бараткан кыргыз көчүнө көзүң түшкөндө, биз кыргыздар жакында эле коштошкон көчмөн турмуштун бир экзотикасын көрүп, суктанып, өткөндү бир армандуу карап аласың. Карасаңыздар, окуйлу: «Куйругу кесик карала ит жол жээктеп, көч бойлоп, тилин салаңдатып акактап жүрүп келет, улам чөптүн түбүнө жата калып, көч узай берсе кайра туруп чолтоңдоп жортуп, нымдалышкан кара тумшугун кыймылдатып чүчкүрүп, катуулап желип көчтөн калбайт». Кандай элестүү тартылган жандуу сүрөт. Жазуучунун калемине баракелде дейсиң. Ушул өңдүү кудум художниктин полотносундай элестүү көркөм сүрөттөр романдын башынан тартып аягына чейин

мүнөздүү десек жаңылышпайбыз. Т. Касымбеков чыгармасында баяндоомду супсак, кургак сөз кылып албайын деп, калемин аябай этият кармаганы көрүнүп турат. Маркум сынчы Кымбатбек Укаевдин «мен жазган сынымдын ар бир сүйлөмүнүн түбүнө түнөп чыгам» деп айтканы бар. Мунун сыңарындай, Төлөгөн Касымбеков да романынын ар бир сөзүнүн, ар бир сүйлөмүнүн, ар бир эпизодунун түбүнө түнөп, жети өлчөп, бир кесип жазган экен.

Жазуучу ар дайым бир сүрткөндө нерсе даана көрүнө түшкөндөй таасирдүү сөз боёкторун, кылдат штрихтерди, ичине жандуу элестерди батыра тургандай «сакадай бою сары алтын» эпизоддорду, ички мааниге толо сыйымдуу образдарды издейт. Мына ушунун натыйжасында, беш-алты бетте сүрөттөлө турган, Фергананы солкулдаткан зор согуштук салгылашуунун алааматы кичинекей гана сүрөттөргө сыйып калган. Мисалы, окуйлу: «Ээри бош калган аттар бөктөрүнчөгү дүнкүйүп, тизгинге чалынып, темир менен адам бир аккан кара селдин арасында чыга албай, чырылдап кишенейт. Сеңселген буудай, үлбүрөгөн шалы тыптыйпыл болуп, дүйүм мөмө, коон, дарбыз ат туягына эзилип, жексен болуп ылайга аралашып, канга аралашып жуурулду». Бул жерде ат туягына эзилип, ылайга, канга аралашып жуурулган коон, дарбыздар узак баянга караганда салгылашуунун алааматын жана түрү суук кебетесин, натыйжасын окурманга алда канча таасирдүү, образдуу жеткирип жатпайбы.

Образдуулук, образ менен ойлонуу анчейин көрк үчүн, кооздук үчүн жасалган нерсе эмес. Образ менен ойлонуу, образдуулук - бул Т. Касымбеков үчүн калемдин ар бир шилтелишинде ичтен туруктуу тутунган эстетикалык принцип, чыгармачыл позиция болуп эсептелет. Чынын айталы, кыргыз адабиятында образдуулук көп учурда окуялуулук, кооз, чечен сөз, куюлушкан макал-ылакап катары үстүрт түшүнүлүп, аң-сезимдүү түрдө тутунулган эстетикалык чыгармачылык принциптин денгээлине өсүп чыкпай өксүп турган учурлар да бар. Бул «оору» азыр деле жок эмес.

Адабияттын башкы элементтеринин бири - тил деген таамай сөз бар эмеспи. Тил болбосо, чындыгында жазуучу жок. Т. Касымбековдун талашсыз артыкчылыгы - бул жазуучунун элдик бай тилдин мөл булагына терең сугарылгандыгында. «Сынган кылыч» - автордун улуу «Манастын» тилинин, кыргыз адабиятында кара сөздүн каймагын калпыган Касымалы Жантөшев, Түгөлбай Сыдыкбеков сыяктуу сөз жорголорунун мектебинен да такшалып өткөнү көрүнүп турат. «Өнөр алды - кызыл тил» деген макал дал ушул «Сынган кылычка» жарашар эле.

Аталган романда Төлөгөн Касымбеков өзүн кылдат стилист, каармандарды речтик жактан мүнөздөөнүн устаты катары көрсөтө алган. Биздин ата-бабалардын кандай сүйлөгөнүн, алардын сүйлөө манераларын, интонацияларын, жалпы эле эне тилдин чагылтуу мүмкүнчүлүгүн билгиси келген кишилерге биз ушул «Сынган кылычты» оку деп сунуш кылар элек.

«Сынган кылычты» кыргыз тилине тургузулган эстелик десек да жаңылбас элек. XXI кылымдын муундары үчүн бул роман эне тилди үйрөнүүнүн окуу китеби болоруна күмөн санабасак да болот.